

УДК 911.3

Антонюк О.О.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Структура белигеративних ландшафтів Поділля

Спираючись на попередні дослідження воронезьких і тамбовських географів з даної тематики, праці науковців Вінницького педуніверситету, на частково розроблену Денисюком Г.І. класифікацію белигеративних ландшафтів, зроблена спроба виділити основні типи ландшафтів, виокремити переважаючі типи місцевостей з притаманними їм типами белигеративних ландшафтних ділянок та урочищ в структурі антропогенних ландшафтів Поділля. В результаті комплексних досліджень в структурі белигеративних ландшафтів Поділля виокремлено два їх зональних типи – лісопольовий і поліський. Відповідно до географічного положення, на Поділлі переважають белигеративні ландшафти лісопольового типу. В їх структурі виокремлено три типи місцевостей з притаманними типами белигеративних ландшафтних ділянок та урочищ. Описані такі основні типи місцевостей: стародавніх оборонних споруд, укріплених поселень, виокремлених валів, оборонних ліній і основні елементи їх ландшафтної структури, дана характеристика їх сучасного стану. Визначені особливості формування поліського зонального типу ландшафтів, що представлений двома розірваними між собою ареалами: власне Поліссям і Подільськими поліссями. Виділені ознаки, які вирізняють белигеративні ландшафти поліського типу з-поміж ландшафтів лісопольового типу.

Ключові слова: белигеративний ландшафт, місцевість, ландшафтна структура, оборонні місцевості, укріплені поселення, оборонні рови, вали, ескарпи, Троянові вали, сторожові кургани, оборонні лінії, оборонні вузли.

Antoniuk O.O. Structure of the fortification landscapes of Podillya. The article aims to explore the structure of the fortification landscapes. Based on previous research on the subject and partly developed by Denysyk G.I. classification of the fortification landscapes, is made an attempt to identify the main types of landscapes, identify the prevailing types of terrain, with their inherent fortification landscaped areas and staws in anthropogenic structure of Podillya landscapes. As a result of comprehensive research in the structure of fortification landscapes of Podillya, two zonal types are distinguished - Lisopolovyy and Poliskiy. The basic types of locations are described: the ancient fortifications, fortified settlements, the stanghened shaft, defensive lines and basic elements of landscape structure. Features of formation of Polissya zone type landscapes are defined in the article.

Keywords: fortification landscape, terrain, landscape structure, defensive terrain fortified settlements, defensive ditches, ramparts, scarps, trojans shafts, watch mounds, defensive line, defensive units.

Антонюк Е.А. Структура белигеративных ландшафтов Подолья. Опираясь на предыдущие исследования воронезских и тамбовских географов по данной тематике, труды ученых Винницкого педуниверситета, на частично разработанную Денисюком Г.И. классификацию белигеративных ландшафтов, предпринята попытка выделить основные типы ландшафтов, преобладающие типы местностей с присущими им типами белигеративных ландшафтных участков и урочищ в структуре антропогенных ландшафтов Подолья. В результате комплексных исследований в структуре белигеративных ландшафтов Подолья выделены два их зональных типа – лесопольевой и полесский. На Подолье преобладают белигеративные ландшафты лесопольевого типа. В их структуре выделены три типа местностей с присущими типами белигеративных ландшафтных участков и урочищ. Описаны основные типы местностей: древних оборонительных сооружений, укрепленных поселений, отделенных валов, оборонительных линий и основные элементы их ландшафтной структуры, дана характеристика их современного состояния. Определены особенности формирования полесского зонального типа ландшафтов, который представлен двумя разорванными между собой ареалами: собственно Полесьем и Подольскими полесьями. Отмечены особенности формирования и развития полесского типа белигеративных ландшафтов.

Ключевые слова: белигеративный ландшафт, местность, ландшафтная структура, оборонительные местности, укрепленные поселения, оборонительные рвы, валы, эскарпы, Трояновы валы, сторожевые курганы, оборонительные линии, оборонительные узлы.

Наявність проблеми. З кожним роком кількість ландшафтних комплексів воєнного походження зменшується, проте їх значення для пізнання історії розвитку не лише суспільства, але й природи зростає [3]. Серед антропогенних ландшафтів комплекси, сформовані в процесі воєнних дій, ландшафтознавцями досліджені недостатньо. Процес пізнання бєлігеративних ландшафтів складний і поки-що слабко відпрацьований науковцями. Складність не лише в самій структурі бєлігеративних ландшафтів, можливостях їх класифікації, але й у необхідності проведення сумісних польових досліджень та консультацій з археологами, істориками, військовими та іншими фахівцями.

Аналіз попередніх досліджень. Дослідженнями оборонних споруд здавна займаються історики, археологи, військові, народознавці, навіть ґрунтознавці, біологи і зоологи. З географів на ландшафтні комплекси воєнного походження вперше звернув увагу Ф.М Мільков, але у 1973 році він не виділяв їх в окремий клас, а лише як "інші антропогенні комплекси" [10]. В подальшому опубліковано декілька статей воронезьких і тамбовських географів, присвячених загальній характеристиці бєлігеративних ландшафтів Середньоруської височини [7, 12].

В Україні дослідження бєлігеративних ландшафтів Поділля, а потім і Правобережної України розпочали географи Вінницького пєдуніверситету [2, 3]. В результаті проведених досліджень у 90-х роках ХХ ст. була частково розроблена класифікація бєлігеративних ландшафтів, порушено питання їх раціонального використання та охорони. Проте це були лише фрагментарні дослідження, які не дають можливості всебічно пізнати бєлігеративні ландшафти, особливо на регіональному рівні й, відповідно, розробити заходи з їх оптимізації.

Мета дослідження. Виділити основні типи бєлігеративних ландшафтів Поділля, розглянути їх структуру.

Результати дослідження. В результаті комплексних досліджень в структурі бєлігеративних ландшафтів Поділля виокремлено *два їх зональних типи – лісопольовий і поліський*. Як ландшафтно-інженерні системи, бєлігеративні ландшафти азональні ландшафтні комплекси. Таких зараз мало, однак є тенденція до значного збільшення їх площ. Коли бєлігеративні ландшафтно-інженерні системи починають розвиватися без підтримки людини, за природними закономірностями, вони відносяться до зонально-азональних. Таких більше і вони чітко виокремлюються у структурі сучасних ландшафтів Поділля.

Лісопольовий тип бєлігеративних ландшафтів. Природні та соціально-історичні умови сприяли різноманіттю структур бєлігеративних ландшафтів у межах Поділля. Їх сучасне функціонування на фоні сільськогосподарських (переважно польових і лучно-пасовищних), у меншій мірі лісових та, частково, селитебних ландшафтів, суттєво не змінює їх внутрішньої структури (будови), однак впливає на процеси, що формують їх сучасний стан та зовнішній вигляд, а інколи призводять до знищення. Так, серед польових ландшафтів укріплені городища, кургани й вали більше зазнають впливу зональних кліматичних чинників, чинників, пов'язаних з веденням польових робіт і, навіть, розташування у межах поля або пасовища. Рослинний покрив і тваринний світ бєлігеративних ландшафтних комплексів – це суміш минулого зонального різнотрав'я та сучасних бур'янових асоціацій полів та лук. Однак, є й такі, що представляють типові лісостепові у минулому рослинні угруповання з наявністю відповідних типових видів тварин, птахів та комах.

В структурі лісопольового типу бєлігеративних ландшафтів Поділля

виокремлено три типи місцевостей з притаманними їм типами белігеративних ландшафтних ділянок та урочищ.

Місцевості стародавніх оборонних споруд. До них відносяться різновікові белігеративні споруди і ділянки створені для захисту окремих поселень або територій. Це укріплені городища, поселення, системи оборонних валів та ровів, фортець, замків та інших захисних споруд, що зустрічаються скрізь серед лісопольових ландшафтів Поділля.

У ландшафтній структурі оборонних місцевостей виділено своєрідні белігеративні ландшафтні ділянки та урочища.

Ландшафтні ділянки укріплених поселень. Це порівняно невеликі за площею (5-200 га) частини вододілів, схилів долин річок і балок, мисів, або окремі "гори", горби і острови, оконтурені валами та ровами. У центральних районах Поділля вони відомі як "городище", "городисько", "городок", в західних ще – "замчище", "замок".

Перші укріплення-городища, які були призначені для охорони окремих общинних поселень, побудовані в межах Поділля в епоху бронзи (II – початок I тис. до н.е.). Їх конфігурація, невеликі (2-3 га) площі часто залежали від природних умов місцезнаходження. Переважали укріплення на високих (до 100 м над рівнем долини), важкодоступних річкових або яружних мисах. Вони мали 1-2 невисоких (до 2 м) земляних валів зі схожим на пліт обмазаним глиною частоколом на вершині, рови глибиною 1,5-2 м.

В скіфський час (VII – V ст. до н.е.) у лісостепу України будувались значні за площею (140-200 га) племенні укріплення-городища. Це була найвища ступінь в розвитку оборонного будівництва. Добре збережені Мотронінське (200 га) і Шарнівське (160 га) городища в Черкаській, Немирівське (150 га) у Вінницькій, Хотівське (180 га) у Київській областях і ряд інших до сьогоднішнього часу вражають розмірами та об'ємом виконаних земельних робіт. Частіше такі городища займають ділянку долини невеликої річки, одночасно охоплюють оборонними спорудами вододіл, схили і заплаву. Потужні вали і рови створюють тут 2-3 лінії оборони. Невеликі скіфські городища будувались на зручних для оборони крутих схилах, мисах, горах. Більшість наявних у теперішній час укріплених поселень (городищ) Поділля були побудовані на рубежі I тис. до н.е. — I тис. н.е. та в давньоруський час (IX – XIV ст.). Розвиток феодальних відносин сприяв будівництву власних укріплених городищ, їх створювали в різноманітних топографічних умовах, зокрема і на відкритих ділянках вододілів. Відомі випадки, коли укріплення-городища будували на штучних насипах.

У межах Поділля різновікові укріплені поселення зустрічаються часто, але розміщені вони нерівномірно. На зведеній археологічній карті Середнього Придністер'я позначено 124 поселення, які мають белігеративні комплекси; на Середньому Побужжі лише давньоруських городищ відомо 64 [3]. Але навіть в регіонах підвищеної концентрації укріплені поселення розміщені безсистемно. Переважають одинокі городища приурочені до вододілів і схилів долин річок. Більшість з них знаходиться за межами сучасних поселень. Не кожне укріплене поселення відноситься до рангу ландшафтних ділянок. Особливості їх сучасної ландшафтної структури, збереженість, характер використання, площі і низка інших показників дають можливість частину з них віднести до складних і навіть простих урочищ. Серед різноманітних типів урочищ, які визначають сучасну структуру белігеративних комплексів укріплених поселень, переважають оборонні вали, рови, ескарпи.

Характерні ландшафтні риси укріплених поселень визначають *урочища*

оборонних валів. Завдяки їм городища іноді називають "валами", "буртами". Значні за площею укріплені поселення оточені декількома лініями валів. Слов'янські та давньоруські городища на Середньому Побужжі та Придністер'ї оточують по 4-5 валів, але частіше тут зустрічаються 2-3 вали.

Тепер оборонні вали городищ в багатьох місцях розорані, розриті, розкопані під дороги, руйнуються річками, ускладнені зсувами. В процесі природного руйнування з обох сторін валів формується шар відкладів, який археологи виділяють як культурний. В лісах, вали заростають типовими для цього лісового масиву породами дерев. Однак структура лісових насаджень, кількісне співвідношення порід і діловий вихід деревини ділянок на валах помітно відрізняються від прилеглих масивів лісу.

На відкритих ділянках лісостепу вали заростають типовим степовим травостоєм. Там, де не ведеться інтенсивний випас худоби, домінують тирсоковильно-типчаків асоціації з переважанням різнотрав'я і типчака. При інтенсивному випасі в травостої валів випадає типчак, і вже до середини літа вони перетворюються на пустирі з проєктивним покриттям ґрунту 60-70% тонконогим гребінчатим, вівсюгом і метлицею звичайною. З чагарників повсюдно панують глід український, різновиди шипшини, лісові яблуня та груша.

До оригінальних можна віднести *урочища ескарпів* (франц. *eskarpr* – укіс, схил). Термін використовують військові будівельники та археологи. Це круті (45-70°), штучно створені укоси висотою 8-14 м і довжиною до 2 км, що примикають з зовнішнього боку до валів укріплених поселень. Утворилися шляхом зрізання природних схилів долин річок, горбів, гір та мисів, на яких розташовані городища. Ескарпи характерні для Придністер'я, але дуже рідко зустрічаються на Середньому Побужжі. Ескарпи, що збереглися, важко відрізнити від природних схилів. Вони добре задерновані різнотравно-злаковою рослинністю і часто використовуються під сінокоси. Значна крутизна ускладнює випас худоби, що охороняє ескарпи від розвитку ерозійних процесів. З деревної рослинності характерні дикі груші і яблуні, рідше клен польовий і татарський, в штучних насадженнях акація біла, серед чагарників – шипшина (зафіксовано 6 видів), глід (3 види).

Урочища ровів хоча й частково, однак збереглися на усіх стародавніх городищах. У минулому це глибокі, до 3 інколи й до 5 метрів, лінійно витягнуті вздовж валів і фортечних стін заглиблення. Чітко виокремлювалося два види ровів: сухі та обводнені. Сухі оконтурювали городища, фортеці та замки розташовані на крутих схилах, горбах, горах, останцях; обводнені – оборонні споруди збудовані на першій, рідше другій терасі, в заплавах та на островах річок (Середнє Побужжя) тощо. Форма ровів різноманітна – від округлої до прямокутної. Однак, стінки завжди стрімкі (60-90°), без рослинності, інколи викладені цеглою або каменем (граніт, вапняк, пісковик). Забутовані рови характерні для замків та фортець, зокрема у Тернопільській області.

Коли людина перестала підтримувати рови у належному стані і вони почали розвиватися як власне белігеративні ландшафтні комплекси, рови як і вали зазнали суттєвих змін. Загалом, урочища валів збереглися краще, рови повсюдно зникають. Упродовж сторіч вони поступово нівелюються: заносяться породами власних схилів, валів, їх частково засипають, перетворюють у смітники тощо (рис. 1).

Слабко зміненими, а інколи й відновленими є урочища «оборонних ровів» викладених каменем. Лише окремі обвали мурів та дерева на кам'яних схилах ровів свідчать про їх давнє походження. Такі рови й зараз прикрашають замки та

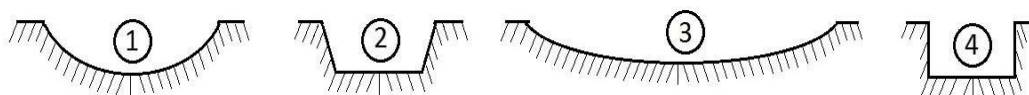

Рис. 1. Сучасні профілі урочищ «оборонні рови»

1 – коритоподібний, 2 – трапеціє подібний, 3 – блюдце подібний, 4 – прямокутний (мурований).

фортеці Поділля.

Ландшафтні ділянки виокремлених оборонних валів. Це оригінальні оборонні ландшафтні комплекси призначені для оборони не окремих поселень або фортець і замків, а окремих, важливих у відповідний проміжок часу, регіонів. На Середньому Придніпров'ї – це відома система Змієвих валів, загальна протяжність яких була 969,5 км., зараз близько 234 км. У степовій частині України такі оборонні споруди відомі під назвою Козацькі вали. Часто вони мають і власні назви: Великий, Довгий, Крутий, Атаманський, Половецький вал та інші.

На Поділлі виокремлені оборонні вали називають Трояновими. Краще вони збереглися у межах Подільського Придністер'я.

"На вершинах підвищення і паралельно течії Смотрича тягнеться довгий земляний вал, який досягає від 7 до 9 сажнів в ширину і біля сажня у висоту..., місцями вал сильно розораний, іноді навіть зовсім зникає, але невдовзі з'являється знову, досягаючи дуже значних розмірів" [11, с. 6].

Згідно І.С. Винокуру [1], Троянові вали були створені черняхівськими племенами в I–II ст. н.е. і слугували засобом захисту від римлян за часів імператора Трояна (98–117 рр. н.е.), а значно пізніше (IV–V ст.н.е.) – від набігів кочівників, зокрема гуннської орди. На теперішній час Троянові вали, здебільшого, зруйновані.

Згідно дослідженням М.П. Кучери [9] подібні до Троянових валів оборонні споруди й в інших регіонах України споруджували способом пошарового насипання порід. Оборонні вали насипали з порід прилеглих до них територій. Зараз виокремлені оборонні вали, особливо на вододілах, являють собою оригінальні белігеративні урочища, здебільшого трьох видів – степові, з різнотравно-злаковою рослинністю, або з насадженням ялини, дубу, клену і тополі. Однак, переважають вали лучно-чагарникового виду із заростями терену чорного, шипшини, глоду серед різнотрав'я. Частину з них взято під охорону.

Рови виокремлених оборонних споруд збереглися гірше. Часіше їх засипають. Там, де рови збереглися, вони й зараз мають значні розміри: глибини до 4м., конусоподібні, з крутими(50–80°), задернованими схилами. Об'єм рову й тепер майже співпадає з об'ємом насипного валу. У ровах рослинність розвивається краще, особливо на схилах східної та південно-східної експозиції. Тут й деревна рослинність зустрічається частіше. Переважають у насадженнях акація біла, тополя срібляста, клени американський, польовий і татарський, різні види диких груш і яблунь, шипшини і глоду. Від дна рову і до вершини валу прослідковується висотна диференціація рослинних асоціацій: бурянові – буряново-різнотравні – різнотравні – різнотравно-злакові – злакові (рис. 2). У процесі польових досліджень заболочених ровів виокремлених оборонних споруд не зустрічалось, лише на окремих ділянках їх днища частково зволожені.

Місцевості оборонних ліній. Прикордонність Поділля зумовила будівництво

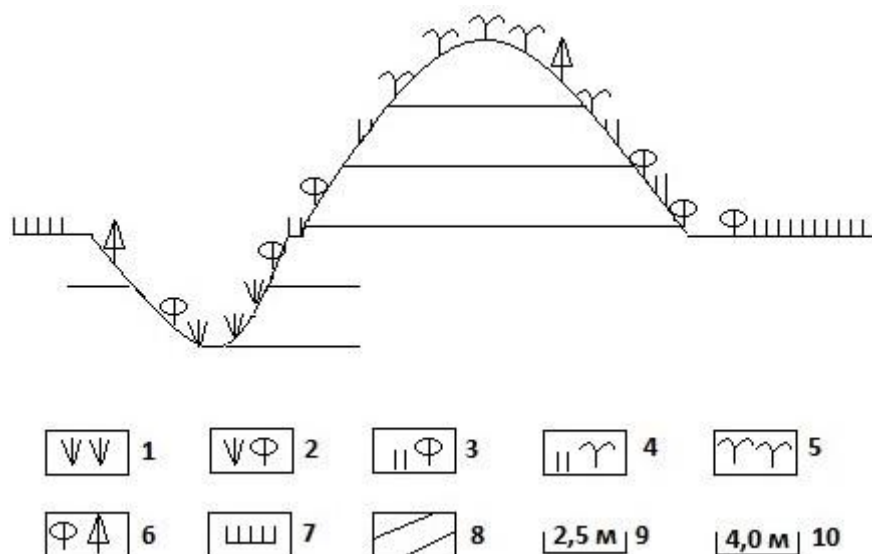

Рис. 2. Висотна диференціація рослинності на виокремлених оборонних спорудах (рів – вал) Поділля

Рослинні асоціації: 1 – бурянові, 2 – буряново-різнотравні, 3 – різнотравні, 4 – різнотравно-злакові, 5 – злакові, 6 – окремі дерева (чагарники), 7 – просторове розташування висотних смуг рослин, 8 – шари насипних порід. Масштаби: 9 – вертикальний, 10 – горизонтальний.

не лише точкових (замки, фортеці) й виокремлених (вали, рови) оборонних споруд, але й оборонних (укріплених) ліній. Це складні й часто оригінальні системи белігеративних ландшафтних комплексів, що функціонально тісно пов'язані між собою, створені для захисту стратегічно важливих ділянок державних кордонів, важливих в економічному й військовому аспектах районів або напрямів ведення військових дій. З такого роду військових споруд відомі лінія Маннергейма, збудована наприкінці 30-х років ХХ ст на кордоні між Фінляндією і Росією; оборонна лінія Арденнах (Атлантичний вал), створена німцями під час Другої світової війни, система французьких укріплень – лінія Мажино та інші.

На Поділлі до таких своєрідних оборонних структур відносяться «лінія Сталіна» – система вузлових фортифікаційних споруд, збудованих на лівобережжях долин річок Дністер і Збруч, для захисту західних кордонів тодішнього Радянського Союзу (до 1939 р). Складалася з 13 укріпрайонів. В межах Поділля проходили оборонні лінії Кам'янець-Подільського, Летичівського укріп районів. Станом на початок 1941 року будівництво «лінії Сталіна» було завершено. В її структуру входило 138 оборонних об'єктів. Під час відступу радянські війська цю «лінію» зруйнували, однак частина оборонних споруд у задовільному стані збереглась до наших днів [8].

Різноманіття белігеративних ландшафтних комплексів оборонної «лінії Сталіна» дало можливість в їх структурі виділити ландшафтні ділянки й урочища.

Белігеративні ландшафтні ділянки оборонних ліній. У структурі оборонної лінії укріпрайону їх декілька. Територіально белігеративні ландшафтні ділянки відповідають оборонним вузлам. Вони охоплюють ту частину оборонної лінії, яку оборонні вузли захищали. У польових умовах межі белігеративних ландшафтних ділянок зараз виявити майже неможливо. Однак, на військових картах з оборонними лініями, вони прослідковуються чітко.

В структурі белігеративних ландшафтних ділянок оборонних ліній ще й зараз чітко виокремлюються, особливо серед польових та лучно-пасовищних ландшафтів, белігеративні урочища, зокрема ДОТів, ДЗОТів, окопів, ровів та ін.

Урочища ДОТів (аббревіатура від російського терміну «довготривала вогнева точка») загалом займали незначні площі (20-60-80 до 120м²). У наш час ці складні белігеративні ландшафтно-інженерні системи перетворились у ландшафтно-техногенні які пасивно взаємодіють з довкіллям. В урочищах ДОТів і ДЗОТів («довготривала земляна вогнева точка») добре збереглися бетонні стіни, два-три поверхи кімнат, території навколо них заростають різнотрав'ям, чагарниками та окремими деревами, які й виділяють ДОТи серед розораних полів. ДОТи і ДЗОТи частіше приурочені до крутих схилів долин річок, окремих «гір», останців, а також «брівок» схилів і плакорів.

Урочища окопів – це система окремих заглиблень (ям) глибиною спочатку від 1,8 до 2,0, зараз 0,6-1,0 м, з'єднаних між собою неглибокими (до 1,8м.) траншеями, тепер майже знівельованими (глибина 0,4-0,6 м), ускладнена мікрогорбками порід (висотою 0,3-0,5 м) з траншей і окопів. Такі урочища частіше зустрічаються на межі схилового і плакорного типів місцевостей. Вони тягнуться інколи на десятки й, навіть, сотні метрів при ширині до 10-20 м. Зараз це своєрідні белігеративні урочища з мікрогорбкуватою поверхнею, малопотужним ґрунтовим покривом, що повністю задерновані на луках різнотравно-злаковою, а в лісах зайняті деревною і чагарниковою рослинністю. На полях окопи і траншеї вирівняні, розорані, однак прослідковуються на фоні типових тут ґрунтів.

Біля урочищ «ДОТів» і «окопів» ще й тепер прослідковується підвищена концентрація різноманітних за глибиною (до 2,4 м) та діаметром (до 5-6 м) з покатими схилами й переважно зарослих різнотравно-злаковою та буряною рослинністю, *урочищ вирв* від вибухів снарядів. Інколи в них зложені днища або ями зайняті сміттям. Вирв більше в лісах, на луках і пасовищах; на полях їх можна зустріти рідко. Там, де на поверхню виходять карбонатні породи, вирви можна прийняти за карстові воронки.

Біля доріг, що перетинають укріпайони Поділля, особливо у Придністері, зустрічаються *урочища оборонних протитанкових ровів*. Це залишки переважно асиметричних у минулому ровів, що інколи нагадують ескарпи. Сучасна глибина таких ровів не перевищує 1,5 м, ширина до 5,0 м і вони часто подібні до занедбаних меліоративних каналів.

Курганний тип місцевостей. В структурі класу белігеративних ландшафтів курганний тип місцевостей вперше виокремив Г.І. Денисик [4]. В процесі польових ландшафтознавчих досліджень в структурі курганного типу місцевостей виокремлено кілька типів курганних урочищ.

Урочища одиноких курганів. Це найпростіші за будовою і структурою белігеративні ландшафтні комплекси. Сторожових курганів у межах Поділля небагато. За даними археологів та істориків – їх (курганів) близько трьох десятків [13]. Приурочені, переважно до вододільних та плакорних місцевостей, зустрічаються і в межах терасових місцевостей. Найкраще вони виокремлюються на полях і луках, є і в лісах, на околицях міст і сіл. Різниця лише в кількості, особливостях ландшафтної структури та сучасному стані. Найвищі з них мають власні назви: «Сторожовий», «Високий», «Горбатий», «Одинокий», рідше «Могила» або просто «Курган». Від курганів походять назви численних урочищ: «за курганом», «за могилою», «курганів горб», «біля сторжовика» тощо.

Вік курганів – від кількох тисячоріч (бронзовий вік) до кількох сотень років. Виокремлюються й сучасні кургани насипані на честь знаменитих історичних, військових, культових подій або відомих людей. Найбільші за розмірами та широко розповсюджені на Поділлі кургани скіфського (VIII–Vст. до н.е.) та ранньослов'янських (II ст. до н.е. – VI ст.н.е) часів. Інколи функції сторожових курганів виконували й кургани-могили. До таких на Вінниччині відноситься курган «Сорока» в околицях однойменного села Іллінецького району. Його початкова висота близько 30 м, зараз – 12 м, діаметр – 60-62 м.

Будова сторожових курганів, здебільшого, проста (рис. 3). Вони насипані

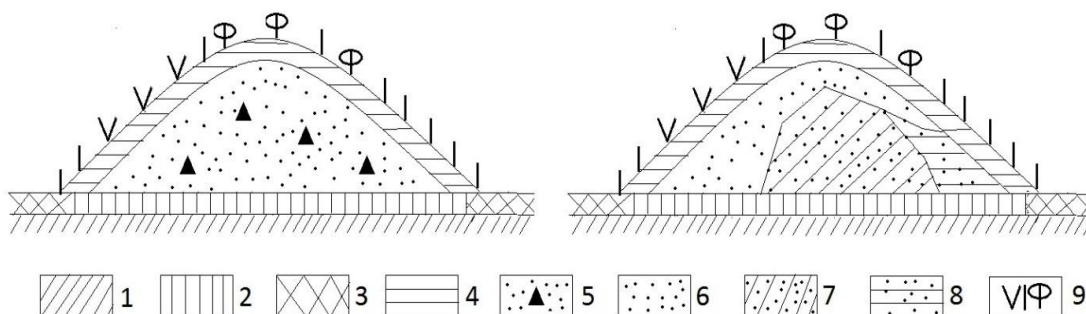

Рис. 3. Типова будова сторожових курганів Поділля

1 – підстильні породи, переважно лесі і лесоподібні суглинки; 2 – поховані ґрунти (сірі лісові або чорноземи); 3 – сучасні розорані ґрунти; 4 – ґрунти нерозораних курганів: переважають чорноземи; 5 – однорідні суміші з включеннями вапняку, пісковика, граніту; 6 – однорідна суміш ґрунтів та лесів; 7 – суміш лесів і ґрунтів; 8 – суміш лесів і піску з ґрунтами; 9 – злаково-різнотравна з кущами глоду, шипшини або клену польового рослинність.

сумішшю різних типів ґрунтів з лесом, лесоподібними суглинками, глинами, іноді в їх складі є вапняк, пісковик і граніт. Сторожові кургани-могили складніші за будовою, інколи це своєрідні інженерні споруди.

За висотою кургани Поділля розділено на три групи: низькі – 0,5-2 м; середні – 2-6 м; високі – 6-10 і більше метрів. За кількістю переважають низькі або їх залишки. Краще збереглися високі і частина середніх курганів. Більшість з тих, що збереглися, мають власні назви. Кургани заростають різнотравно-злаковою рослинністю, чагарниками або засаджені ялиною, сосною, акацією, березою і кленом.

Урочища курганних груп об'єднують від 2-3-х до 8-12 різновікових, неоднакових за будовою, формою, розмірами і рослинним покривом курганів. Займають площі від 0,2 – 0,5 до 1,5 – 2,0 га. У кожній групі виокремляється 1-2-3 великих кургани. Кургани інколи з'єднуються або віддалені один від одного на відстань від 6 до 25-30 м. На полях малі кургани і простір між великими інколи розорюють. Урочища курганних груп добре виокремлюються на плакорних і вододільних місцевостях в околицях сіл Сальник (8 курганів), Сорока (4 кургани) та інших Іллінецького району Вінницької області. Групи курганів – це, переважно, складні бєлігеративні урочища. У таких урочищах кургани зберігаються краще. Рослинний і тваринний світ тут інколи багатий рідкісними або ендемічними видами. В степу або серед розораних полів урочища курганних груп – єдині ділянки природної рослинності. Вони рідко використовуються в господарських цілях, розорюють або знищують лише у виключних випадках.

Поліський тип бєлігеративних ландшафтів. У межах Поділля поліські ландшафти представлені двома розірваними між собою ареалами: власне Поліссям на

півночі Хмельницької області й Подільськими поліссями, що розташовані у верхній частині басейну Південного Бугу на межі Хмельницької та Вінницької областей. Природа й ландшафти цих ділянок Полісь детальніше досліджені в спеціальних монографіях [5, 6].

Польові дослідження поліського типу бєлігеративних ландшафтів Поділля показали, що за способом формування, структурою та класифікацією вони суттєво не відрізняються від лісопольового типу бєлігеративних ландшафтів. Однак, мають низку ознак, які їх явно виокремлюють, що й призвело до виділення поліського типу бєлігеративних ландшафтів. Серед них такі:

- концентрація бєлігеративних ландшафтів біля основних доріг руху транспорту, особливо перехресть, мостів, бродів, дамб. Це зумовлено тим, що решта території Полісь занята густими лісами, болотами, перезволоженими ґрунтами, озерами, мілководними, але часто заболоченими річками;
- приуроченість оборонних споруд до вершин і відповідних схилів дюн, невисоких, але крутих берегів річок, околиць лісів, що примикали до доріг, берегів озер та ставків. У районах розповсюдження поліських ландшафтів гриви і дюни, здебільшого, мають найвищі відмітки поверхні, домінують на певних територіях, порівняно сухі й придатні для будівництва бєлігеративних споруд;
- погана збереженість (крім замків і фортець) бєлігеративних ландшафтних комплексів, особливо окопів, шанців, частково ДОТів і ДЗОТів, й загалом укріп районів, а також стародавніх валів і городищ. Це зумовлено їх будівництвом у межах піщаних дюн, грив, берегів та підвищень. Краще збереглися бєлігеративні ландшафтні комплекси з бетону приурочені до берегів долин річок складених лесами, різними глинами, вапняком і гранітами;
- ширше й активніше використання в процесі воєнних дій натуральних і антропогенних водних комплексів, лісових ландшафтів у межах яких бєлігеративних ландшафтних комплексів було менше, але вони, зокрема у лісах, збереглися краще.

Висновки. В структурі бєлігеративних ландшафтів Поділля можна виокремити два їх зональних типи – лісопольовий і поліський. Особливо сприятливим для формування бєлігеративних ландшафтів був лісопольовий тип ландшафтів. На його фоні чітко виокремлюються місцевості стародавніх оборонних споруд: укріплені городища й окремі поселення, виокремлені системи оборонних валів і ровів, замки і фортеці тощо, місцевості оборонних ліній з укріпрайонами, а також курганий тип місцевостей у структурі якого виділено типи одиноких курганих урочищ і урочища курганих груп.

Література

1. Винокур І.С. Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя / І.С. Винокур. – Київ-Одеса: Вища школа, 1985. – 124 с.
2. Воловик В.М. Тафальні ландшафти // Ландшафт як основа науки / В.М.Воловик. – Вінниця: Гіпаніс, 2000. – С. 197-199.
3. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України / Г.І. Денисик. – Вінниця: Арбат, 1998. – 292 с.
4. Денисик Г.І. Природнича географія Поділля / Г.І. Денисик. – Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 1998. – 184 с.
5. Денисик Г.І. Лісополе Ураїни / Г.І.Денисик. – Вінниця: Тезис, 2001. – 284 с.
6. Денисик Г.І. Лісостепові полісся / Г.І. Денисик, О.П. Чиж. – Вінниця: Теза, 2007. – 210 с.
7. Дудник Н.И. Природные ресурсы и ландшафты Тамбовской области / Н.И.Дудник. – Тамбов: ТІМ, 1980. – 142 с.
8. Коваль М.В. Довготривала фортифікація на теренах України напередодні та під час другої світової війни. Міфи і реалії / М.В. Коваль. – Хмельницький: Видавництво Національної

- академії ДПС України імені Б.Хмельницького, 2005. – Ч.2. – 516 с.
9. Кучера М.П. «Троянові» вали Середнього Придністров'я / М.П.Кучера // Археологія. – 1992. – №4. – С. 43-55.
 10. Мильков Ф.Н. Человек и ландшафты / Ф.Н. Мильков – М.: Мысль, 1973. – 222 с.
 11. Тверитинов К.И. Военно-статистическое описание Подольской губернии / К.И. Тверитинов – СПб., 1849. – Ч.2. – С. 166.
 12. Федотов В.И. Техногенные ландшафты: теория, региональные структуры, практика / В.И. Федотов. – Воронеж: ВГУ, 1985. – 189 с.
 13. Хавлюк П.И. Раннеславянские поселения в средней части Южного Побужья / П.И. Хавлюк // Советская археология. – 1961. – №3. – С. 187-201.
1. Vinokur I.S. History steppe Dniester and Southern Bug region / I.S. Vynokur. – Kyiv-Odessa: High School, 1985. – 124 s.
 2. Volovik V.M. Tafal'ni landshafty // Landshaft kak osnova nauki / V.M. Volovik. – Vinnitsa : Gipanis, 2000. – S. 197-199.
 3. Denisik G.Í. Antropogenní landshafty Pravoberezhnoř Ukraїni / G.Í. Denisik. – Vinnitsya: Arbat, 1998. – 292 s.
 4. Denisik G.Í. Prirodnicha geografiya Podillya / G.Í. Denisik. – Vinnitsya: YekoBíznesTsentr, 1998. – 184 s.
 5. Denisik G.Í. Lisopole Ukraїni / G.Í. Denisik. – Vinnitsya: Tezis, 2001 – 284 s.
 6. Denisik G.Í. Lisostepoví polissya / G.Í. Denisik, O.P. Chizh. – Vinnitsya: Teza, 2007. – 210 s.
 7. Dudnik N.I. Prirodnyye resursy n landshafty Tambovskoy oblasti / N.I.Dudnik. – Tambov: TÍM, 1980. – 142 s.
 8. Koval' M.V. Dovgotrivala fortifikatsiya na terenakh Ukraїni naperedodní ta píd chas drugoї svítovoї víyni. Mifi í realії / M.V. Koval'. – Khmel'nitskiy: Vidavnistvo Natsíonal'noї akademії DPS Ukraїni ímení B.Khmel'nits'kogo, 2005. – CH.2. – 516 s.
 9. Kuchera M.P. «Trojanoví» vali Seredn'ogo Pridnistrov'ya / M.P.Kuchera // Arkheologiya. – 1992. – №4. – S. 43-55.
 10. Mil'kov F.N. Chelovek i landshafty / F.N. Mil'kov. - M.: Mysl', 1973. – 222 s.
 11. Tveritinov K.I. Voenno-statisticheskoye opisaniye Podol'skoy gubernii / K.I. Tveritinov/ – SPb, 1849. – CH.2. – S. 166.
 12. Fedotov V.I. Tekhnogennyye landshafty: teoriya, regional'nyye struktury, praktika / V.I. Fedotov. – Voronezh: VGU, 1985. – 189 s.
 13. Khavlyuk P.I. Ranneslavyanskiye poselennya v sredney chasti Yuzhnogo Pobuzh'ya / P.I. Khavlyuk // Sovetskaya arkheologiya. – 1961. – №3. – S. 187-201.

Подано до редакції 02.02.2015

Рецензент – доктор географічних наук Г.І. Денисик